

Ocena

rozprawy habilitacyjnej „Archeotanatalogia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne” oraz dorobku naukowego

dr Anity Szczepanek

Dr Anita Szczepanek jest absolwentką zarówno studiów biologicznych (zakończonych w 1995 roku obroną pracy magisterskiej pt. „Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Opatowie, woj. częstochowskie”), jak i archeologicznych (praca magisterska „Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, woj. częstochowskie; 1997). Ten fakt w biografii naukowej Habilitantki jest bardzo znaczący, zaważył bowiem na dalszych pracach badawczych, który - jak pisze sama w „Autoreferacie” – *pozwala na wieloaspektowe badania populacji pradziejowych i historycznych w oparciu o warsztat badawczy obydwu dyscyplin naukowych*. Stopień naukowy dr uzyskała w 2001 roku na podstawie rozprawy pt. „Analiza anatomo-antropologiczna szkieletów kultury trzcinieckiej – pochówki zbiorowe”, napisanej pod kierunkiem prof. Krzysztofa Kaczanowskiego na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego. Z jednostką tą jest związana instytucjonalnie od 1999 roku, najpierw jako asystent, później adiunkt (od 2003), a ostatnio jako strażnik wykładowca (od 2013).

W wykazie publikacji dr Anity Szczepanek znajdujemy 7 artykułów opublikowanych przed uzyskaniem stopnia doktora oraz 80 prac opublikowanych po obronie dysertacji. Do tego należy dodać 3 publikacje popularnonaukowe, 25 doniesień konferencyjnych krajowych i zagranicznych (w tym 20 po doktoracie) i 10 niepublikowanych opracowań-ekspertyz. Dr Anita Szczepanek jest także redaktorem dwóch monografii naukowych: z 2008 („Archeologia, antropologia i historia w studiach nad dziejami Krosna Odrzańskiego”, Kraków) i 2013 roku („Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytuał u schyłku neolitu”, Pękwice-Kraków).

Szczególnej ocenie należy oczywiście poddać 80 publikacji naukowych, opublikowanych w latach 2001-2013. Należy tu podkreślić:

- 18 prac samodzielnych i 62 współautorskich, w których udział Habilitantki waha się od 5% (w artykułach wielu autorów) do 50 % (najczęściej przygotowywanych przez 2 autorów), przy czym zdecydowanie dominuje grupa prac mieszczących się w przedziale 40-50% (45 prac);

- wartość wskaźnika parametrycznego prac (wg aktualnie obowiązującej punktacji i bez uwzględnienia rozprawy habilitacyjnej) wynosi aż 467 punktów (Habilitantka podaje w autoreferacie sumaryczny *impact factor* wyliczony na 1,925 oraz index Hirscha wynoszący 1);
- obecność prac z listy A/tzw. Lista Filadelfijska (np. „Homo”; „Anthropologie”) i C/ERIH MNiSW (np. „Sprawozdania Archeologiczne”; „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”; „Eurasian Prehistory”; „Archeologia Polski”);
- dużą liczbę prac opublikowanych jako rozdziały w monografiach;
- 16 prac opublikowanych w językach innych niż polski (angielski, niemiecki);
- obecność dwóch wątków merytorycznych: archeologiczno-antropologicznego (69 prac, w tym aż 22 z listy A i C) i czysto antropologicznego (11 prac), dotyczącego różnorodnych obserwacji współczesnych populacji.

Z punktu widzenia archeologii (a tym samym toczącego się postępowania habilitacyjnego w dziedzinie nauk humanistycznych) wypada zwrócić uwagę na umiejętne łączenie przez Habilitantkę tej dyscypliny z antropologią. Pojawia się ono już na etapie badań terenowych (np. cmentarzyska w Opatowie i Łazach), co dokumentują prace o sprawozdawczym charakterze, relacjonujące wyniki badań terenowych (np. poz. 30, 32, 39, 42, 55, 56, 59, 61, 68, 81 w zestawieniu literatury). W pełni widzimy je w licznych opracowaniach analitycznych dotyczących poszczególnych stanowisk, jak też szczególnie ważnych o syntetycznym charakterze. Habilitantka podejmuje w nich ważne z punktu widzenia archeologii takie tematy jak: rekonstrukcja diety, wielkość i struktura populacji, rekonstrukcja systemu wierzeń funeralnych poszczególnych kultur prahistorycznych. Korzysta przy tym z metod tradycyjnych (morfologicznych i antropometrycznych), ale też i możliwości jakie dają badania izotopowe. Wiedza i warsztat archeologa nie ograniczają się tu do jakiegoś wąskiego zakresu chronologicznego, ale dotyczą w zasadzie całości pradziejów (neolit, epoka brązu, okres rzymski) i czasów historycznych (średniowiecze, okres nowożytny), dla których źródła funeralne pozyskiwane są metodami archeologicznymi. Jest to niewątpliwie ważna cecha, która pozwala na przekrojowe traktowanie materiałów kostnych i wyciąganie szczególnie wartościowych wniosków syntetycznych, tak istotnych dla archeologii funeralnej, a szerzej badanych społeczeństw prahistorycznych. Zdecydowana większość artykułów została opublikowana w czasopismach archeologicznych lub pracach zbiorowych o podobnym profilu. W dorobku Habilitantki znajdujemy także artykuły *stricto* archeologiczne

– np. współautorska praca (poz. nr 8 w zestawieniu) dotycząca tzw. podwójnych naszyjników brązowych: *Bronzene Doppelhalsringe aus dem Gräberfeld von Opatów, Fst. 1, kr. Kłobuck, Woiw. Śląskie*”.

Na podkreślenie zasługuje duża aktywność grantowa, na którą składają się: 9 projektów MNiSW (KBN) i NCN, 3 projekty finansowane przez MKiDN oraz udział w 2 grantach międzynarodowych, realizowanych przez Uniwersytety w Sztokholmie i Kolonii. Habilitantka bierze także czynny udział w życiu naukowym, co dokumentuje czynny (referaty, komunikaty, postery) udział w konferencjach i sympozjach – w sumie 25. Na dorobek dydaktyczny składają się zajęcia prowadzone w Uniwersytecie Jagiellońskim i Uniwersytecie Rzeszowskim, w tym dla studentów archeologii oraz przede wszystkim wypromowani absolwenci studiów magisterskich (17) i licencjackich (5).

Dotychczasowy dorobek dr Anity Szczepanek należy uznać za merytorycznie wartościowy, a ilościowo wystarczający do ubiegania się o stopień doktora habilitowanego. Jego cechą jest interdyscyplinarność prowadzonych studiów i działanie na granicy nauk przyrodniczych i humanistycznych.

Jako osiągnięcie naukowe, będące podstawą postępowania habilitacyjnego dr Anita Szczepanek wskazała autorską monografię pt. „*Archeotanatologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne*”, wydaną w Rzeszowie w 2013 roku (ss. 172). Praca ukazała się jako XXV tom serii *Collectio Archaeologica Ressoviensis*. Składa się z 5 zasadniczych części (rozdziałów).

Część pierwsza (s. 11-20) zawiera informacje wstępne. Znajdujemy tu krótkie wprowadzenie wraz z podaniem podstawowych definicji, ważnych z punktu widzenia podejmowanej w pracy tematyki (np. pochówek masowy; pochówek wielokrotny), a także omówienie zróżnicowania typów grobów odkrywanych w trakcie prac archeologicznych, co ma zapewne stanowić tło dalszych analiz. Kolejne fragmenty tej części zawierają uwagi metodyczne, dotyczące eksploracji grobów zbiorowych (bardzo ważna uwaga o koniecznej współpracy archeologa i antropologa na każdym etapie prac badawczych i analitycznych cmentarzysk!) i metod ich analizy. Autorka zwraca także uwagę na podstawy źródłowe swych dalszych dociekań, informując, że wyjściowym materiałem będzie 14 stanowisk z 13 miejscowości i różnych epok prahistorycznych oraz okresów historycznych. Lokalizuje je także na mapie (ryc. 2 – wypada zwrócić uwagę na podwójną numerację – stanowisko

znaczone nr 10!). Taki wybór sprawia wrażenie nieco przypadkowego, warunkowanego jedynie wykonywanymi przez Autorkę analizami materiałów kostnych.

Rozdział drugi, poświęcony tytułowej archeotanologii pochówków zbiorowych jest najbardziej obszerny (s. 21-108). W pierwszej części znajdujemy uwagi ogólne, które mają usystematyzować dalsze dociekania. Mamy zatem obok definicji (określanie archeotanologii jako dziedziny nauki jest zdecydowanie na wyrost!) także autorską systematykę grobów zbiorowych z podziałem na pochówki pierwotne i wtórne (takie rozróżnienie nie jest udziałem tylko grobów zbiorowych!) oraz rejestrowanych układów szczątków ludzkich w grobach – anatomicznego i nieanatomicznego, z podziałem na celowy i wtórnie zaburzony. Istotę obserwacji antropologicznych rejestrowanych anomalii i uszkodzeń kości – *ante-*, *peri-* i *postmortem* Autorka tłumaczy wykorzystując m.in. ustalenia antropologów sądowych. Ta grupa zagadnień jest bardzo ważna z punktu widzenia całości problematyki, bowiem szczegółowa analiza uszkodzeń kości jest tu przyjęta jako główny argument decydujący o charakterze i interpretacji pochówków (a więc umieszczenia ich w odpowiednich miejscach proponowanych klasyfikacji i podziałów), co w pełni należy zaakceptować.

Zasadniczą część rozdziału stanowi studium 14 przypadków. Są to autorskie analizy i studia, wybrane z licznego dorobku Habilitantki, przedstawione według identycznego schematu: krótki opis grobu, prezentacja podstawowych analiz anatomo-antropologicznych (określenia wieku i płci pochowanych osobników) i wniosków ogólnych. Zostały one pogrupowane w częściach: pochówki zbiorowe jednoczasowe, pochówki zbiorowe wielokrotne, zbiorowe pochówki ciałopalne i ossuaria. Rozumiejąc ostrożność Autorki we wnioskowaniu dotyczącym grobów ciałopalnych, nie do końca można się zgodzić z odrębnym potraktowaniem tej grupy pochówków. Jeżeli przyjąć takie rozumowanie, to w rozdziale 2 należało wyraźnie zaznaczyć, że proponowane klasyfikacje dotyczą tylko grobów z inhumacją. Warto także wspomnieć, że w świetle ustaleń archeologii funeralnej, z punktu widzenia istoty obrzędowości pogrzebowej, inhumacja i kremacja powinny być traktowane tak samo, co wyraźnie podkreśla literatura przedmiotu uwzględniająca np. interpretacje tzw. obrzędów przejścia, na które powołuje się też sama Autorka. W części dotyczącej grobów ciałopalnych zabrakło przykładów z grobów popielnicowych, w których także mamy dość często z pochówkami dwóch i więcej osób. Z recenzenckiego obowiązku należy także zwrócić uwagę, że chronologia grobu z Teofilek (określona w pracy na fazę „trzciniecko-lużycką”) nie jest tak oczywista, jak to podaje Autorka, i co zostało już wyraźnie zasygnalizowane w literaturze (szkoda, że nie jest to choćby wspomniane w tekście). W tej

części mamy jeszcze jedną niekonsekwencję. Wyjątkowy obiekt 2537 z Modlniczki został uznany za ciałopalne ossuarium, które omówiono nie w części (podrozdziale) dotyczącej tego typu obiektów, a wśród zbiorowych pochówków ciałopalnych. W strukturze całej pracy problematyka grobów ciałopalnych wydaje się niespójna z pozostałą, znacznie obszerniejszą częścią, bazującą na materiałach z grobów szkieletowych. Różni je (co jest poniekąd oczywiste) sposób analizy, wynikający z odmienności źródełowych i możliwości zastosowania bardziej zaawansowanych metod diagnostyki antropologicznej (obecne w kolejnych rozdziałach). Można więc nawet stwierdzić, że bez szkody dla całości opracowania jest ona nawet zbędna, zwłaszcza w prezentowanym kształcie jako studium jedynie dwóch przypadków, z których jeden (Modlniczka – obiekt z okresu rzymskiego) jest zupełnie wyjątkowy.

Analiza wszystkich przypadków została przedstawiona bardzo starannie z niewątpliwą, głęboką znajomością problematyki funeralnej. Dobrane przykłady obejmują zróżnicowane chronologiczne (od neolitu po początek XX wieku) i formalnie (interpretacyjnie) groby. Dzięki temu i przy uwzględnieniu różnego stanu zachowania możemy śledzić wnioskowanie w odniesieniu do każdego przypadku. Najpełniejsza jest tu analiza dotycząca grobu ludności kultury amfor kulistych z Koszyc, co wynika przede wszystkim ze stanu zachowania kości. Konieczna jest w tym miejscu uwaga o powtórzeniach pewnych partii tekstu recenzowanej książki i rozdziału 3 monografii „Koszycy, stanowisko 3. Przemoc i rytuał u schyłku neolitu”, autorstwa Habilitantki. Dotyczy to np. tekstów na s. 26, 27, 29, 133, 135 i 140 (w tych ostatnich przypadkach w istocie mowa o dużych fragmentach podrozdziałów z części 3) oraz odpowiadających im stron z monografii stanowiska: 75, 78, 79, 83, 86, 87. To samo można powiedzieć o niektórych rycinach (np. nr 9, 13, 70). Wprawdzie obydwie pozycje zostały opublikowane w tym samym roku (2013), to jednak obecność w bibliografii recenzowanej książki poszczególnych rozdziałów monografii stanowiska (przy braku odwrotnych cytowań) pozwala stwierdzić, że to właśnie ona jest wersją pierwotną. Tak więc wskazane fragmenty w „Archeoanatomii...” są powtórzeniami. Należy to uznać za co najmniej dużą niezręczność, której powinno się unikać, aby nie narażać się na zarzut autoplagiatu. Z pewnych względów merytorycznych (charakter opracowania syntetycznego) i formalnych (w zasadzie równoległe przygotowywanie obydwu publikacji) są one jednak uzasadnione, a ich objętość nie jest znacząca w stosunku do całej książki.

Podsumowaniem rozdziału jest zestawienie możliwych hipotez tłumaczących uszkodzenia i zniszczenia kości w grobach zbiorowych. Autorka wymienia ich 6 (4 *postmortem* i 2 *perimotem*), po czym dokonuje ich weryfikacji, znajdując źródłowe uzasadnienie dla każdej z

nich. Jest to bardzo ważne, pokazuje bowiem z jaką ostrożnością należy podchodzić do tak wrażliwego, a zarazem trudnego materiału jakim są różnie zachowane szczątki ludzkie.

Rozdział trzeci dotyczy antropologii pochówków zbiorowych z zastrzeżeniem w tytule, że chodzi tu o wybrane zagadnienia (s. 109-144). Jest to trudna do oceny przez archeologa część „antropologiczna”. Na wstępie znajdujemy rozważania o strukturze wieku i płci pochowanych osobników, która jest bardzo istotna z punktu widzenia interpretacji odkrytych przez archeologów grobów zbiorowych. Analizowane przez Autorkę przykłady wyraźnie pokazały, że najbardziej wartościowe są tu te z nich, które odzwierciedlają strukturę wieku i płci grupy żyjącej. Cytowane tu szerokie analogie pokazują analizowane przykłady w kontekście europejskim. Dalsze fragmenty rozdziału, poświęcone morfologii i antropometrii są już dalece specjalistyczne. Autorka omawia w nich metody analizy morfologicznej i antropometrycznej, zwracając uwagę na cechy niemetryczne (z przykładami z Gustorzyna i Bocheńca), mięśniowo-szkieletowe wyznaczniki aktywności fizycznej (MSM z analizami materiałów z Koszyc, Mirocina i Szczytnej) oraz kranioometrię. Odrębnie zostały potraktowane problemy wzrastania, rekonstrukcji wysokości ciała i dymorfizm płciowy. Podobni jak w poprzednich analizach także i tu jako przykłady służą materiały z uwzględnionych w pracy stanowisk.

Rozdział czwarty to „Bioarcheologia pochówków zbiorowych – wybrane zagadnienia” (s. 145-150). Autorka wskazuje tu na nowe możliwości analityczne, wykorzystujące analizy fizyko-chemiczne zębów i kości oraz analizy izotopowe. Ich odpowiednio zinterpretowane wyniki mogą uszczegółowić niektóre cechy i zwyczaje badanych populacji – np. dieta niemowląt i dzieci, co w pracy zostało potwierdzone dla analizowanych grobów z Koszyc i Bocheńca.

Ostatnią częścią jest krótki (s. 151-155) rozdział podsumowujący zatytułowany „Groby zbiorowe w świetle badań archeologiczno-antropologicznych”. Autorka stwierdza na wstępie, że zarówno z punktu widzenia archeologii, jak i antropologii podstawowym zagadnieniem jest „przeznaczenie i zasady funkcjonowania samego obiektu” z kośćmi wielu osobników. Znajdujemy tu podsumowujący schemat z grobami, pochówkami ofiarnymi i ofiarami katastrof oraz końcowe uwagi przyporządkowujące wszystkie omówione w pracy przykłady do określonych interpretacji i znaczeń.

Książkę zamyka obszerne zestawienie literatury (s. 156-158) oraz krótkie streszczenie w języku angielskim (s. 169-172). Warto podkreślić dobór materiału ilustracyjnego i staranność jego wykonania, dobrze współgrającą z poziomem edytorskim książki. Jest on przy tym nie tylko klasyczną ilustracją, ale także (a może nawet przede wszystkim) istotnym

elementem analizy, podobnie jak zamieszczone w tekście liczne tabele. Należy także zwrócić uwagę na jasność narracji i przejrzysty język wypowiedzi, pomimo trudnych zagadnień, jakie są poruszane w książce.

Z recenzenckiego obowiązku wypada zwrócić uwagę na kilka kwestii szczegółowych. Pierwsza uwaga dotyczy dziwnej manieri cytowania literatury. W całej książce ani razu nie przywołano konkretnych stron w cytowanych publikacjach, co należy uznać co najmniej za znaczące uchybienie. Utrudnia to weryfikację prowadzonego wnioskowania. Uwaga dotycząca cmentarza i ossuarium w Hallstatt powinna uwzględniać fakt, że aktualnie nie dokonuje się już tam ekshumacji, czyli mamy do czynienia jedynie z faktami dotyczącymi przeszłości. W analizowanych przypadkach Autorka posługuje się wskaźnikiem MNI (najmniejsza liczba pochowanych), co jest oczywiście kwestią zasadniczą, ale dla pewnych spostrzeżeń bardziej ogólnych (prahistorycznych) wskazana byłaby także liczba maksymalna. Oczywiście jest, że o tych wartościach i możliwościach analitycznych decyduje przede wszystkim kompletność i stan zachowania materiału osteologicznego.

Ogólna ocena rozprawy habilitacyjnej dr Anity Szczepanek jest oczywiście pozytywna. Jest to pierwsze w polskiej literaturze archeologicznej opracowanie typu syntetycznego (można nawet stwierdzić, że w pewnych miejscach ma ono charakter podręcznikowy) dotyczące grobów zbiorowych, co Autorka wyraźnie wskazuje w autoreferacie jako główny cel opracowania. Z tego punktu widzenia można oceniać, że cel ten udało się w pełni osiągnąć. Czytelnik znajdzie tu przede wszystkim informacje o procedurze badawczej prowadzącej od odkrycia i zbadania do interpretacji grobów zbiorowych. Należy z całą mocą podkreślić, że jest to w najlepszym tego słowa rozumieniu studium interdyscyplinarne, które nie mogłoby powstać, gdyby Autorka nie dysponowała przygotowaniem archeologicznym i antropologicznym. Prowadzone wielokrotnie wnioskowanie na temat relacji stratygraficznych, planigraficznych i kontekstowych w analizowanych obiektach odkrytych w trakcie badań wykopaliskowych (np. w Dobkowicach, Mirocinie i Szczytnej), to klasyczne metody analizy archeologicznej. Nie ma zatem żadnych wątpliwości, że recenzowane opracowanie mieści się w zakresie literatury archeologicznej i może być oceniane według kryterium przydatności dla dalszego rozwoju tej dyscypliny. W takim ujęciu można nawet mówić o bardzo wysokim stopniu innowacyjności.

Biorąc pod uwagę wszystkie wymienione wcześniej kwestie, należy stwierdzić, że zarówno przedłożona do recenzji rozprawa, jak i dotychczasowa działalność i dorobek naukowy dr Anity Szczepanek odpowiadają kryteriom „habilitacyjnym”. Uważam przy

tym, że spełnia Ona warunki stawiane samodzielnyim pracownikom nauki (co w tym konkretnym przypadku oznacza szansę na stworzenie autorskiego, interdyscyplinarnego kierunku/zespołu badawczego w archeologii). Dlatego wnoszę o przyjęcie uchwały o nadaniu dr Anicie Szczepanek stopnia doktora habilitowanego nauk humanistycznych w dyscyplinie archeologia (ewentualna specjalność: archeologia funeralna).

Rzeszów 2014-06-23

Prof. dr hab. Sylwester Czopek
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski